

prof. dr hab. Wojciech Polak
Wydział Politologii
i Studiów Międzynarodowych UMK

ul. Piękna 4
87-100 Toruń

Toruń, 5 II 2018 r.

Recenzja pracy doktorskiej
Szymona Gajewskiego pt. „Myśl zachodnia organizacji
»Ojczyzna«”.

Na temat organizacji konspiracyjnej „Ojczyzna” literatura jest dość uboga i nie proporcjonalna do jej wpływów i znaczenia. Warto tu wymienić prace Zbigniewa Mazura¹, Aleksandry Pietrowicz², Leopolda Glucka³, Zbyszko Bednorza⁴ i Edwarda Serwańskiego⁵.

Część z tych prac zawiera nieco rozważań na temat myśli politycznej „Ojczyzny”. Nad problemem tym zatrzymał się także Grzegorz Strauchold w opracowaniu pt. „Polska myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945-1957”.⁶ Jednakże zagadnienie to nie zostało dotąd wnikliwie przeanalizowane, zwłaszcza dla okresu II wojny światowej. Dlatego też z radością należy przyjąć pojawienie się nowej pracy omawiającej najważniejszy aspekt działalności tej organizacji – jej myśl zachodnią.

Praca Szymona Gajewskiego oparta jest na szerokiej bazie źródłowej. Ze źródeł drukowanych wykorzystał on przede wszystkim zbiór najważniejszych materiałów dotyczących „Ojczyzny” pt. „»Ojczyzna« 1939-1945. Dokumenty. Wspomnienia. Publicystyka”.⁷ Przebadał jednak także ogromne ilości źródeł niepublikowanych. Należą do nich akta „Ojczyzny” zdeponowane przez jej trzech liderów (Zdzisława Jaroszewskiego, Jacka Nikischa, Edwarda Serwańskiego) w Archiwum Państwowym w

¹ Np.: Z. Mazur, *Antenaci. O politycznym rodowodzie Instytutu Zachodniego*, Poznań 2002.

² Np.: A. Pietrowicz, *Organizacja „Ojczyzna” 1939-1945*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 2007, nr 8-9.

³ Np.: L. Gluck, *Od ziem postulowanych do ziem odzyskanych*, Warszawa 1971.

⁴ Z. Bednorz, *Lata krecie i orłowe*, Warszawa 1987.

⁵ E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; tenże, *Z dziejów wielkopolskiej konspiracji 1939-1945*, Poznań 1945.

⁶ Toruń 2003.

⁷ Poznań 2004.

Poznaniu. Z Archiwum PAN w Warszawie wykorzystane zostały materiały Andrzeja Grodka, a z Archiwum PAN w Warszawie, Oddział w Poznaniu materiały Edwarda Serwańskiego, Karola Mariana Pospieszalskiego, Marii Smoczkiewiczowej, Zygmunta Wojciechowskiego i Zdzisława Kaczmarczyka. Z Biblioteki Kórnickiej Szymon Gajewski przebadał spuściznę Kiryła Sosnowskiego, z Archiwum PAN i PAU w Krakowie zbiory Antoniego Wrzoska, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie spuściznę Romana Łyczywka, a ze zbiorów Książnicy Pomorskiej w Szczecinie Archiwum Edmunda Męclewskiego. Z Archiwum Akt Nowych w Warszawie Szymon Gajewski wykorzystał zespoły: Armia Krajowa, Delegatura Rządu na Kraj, Rada Jedności Narodowej, akta osobowe Leopolda Glucka. Przebadane zostało także toruńskie Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz zbiory Instytutu Pamięci Narodowej (oddziały w Warszawie, Poznaniu i Katowicach), jak również bardzo cenne archiwalia z Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Trzeba w tym miejscu podkreślić, że baza źródłowa pracy jest wręcz imponująca i nie budzi ona żadnych zastrzeżeń. Szymon Gajewski wykorzystał też prasę podziemną, a także ogromną ilość opracowań.

Struktura pracy jest pochodną problemów badawczych sformułowanych przez Autora we wstępie. Ujmując rzecz skrótowo są one następujące:

- ziemie macierzyste Polski;
- relacje polsko-niemieckie w myśli zachodniej „Ojczyzny”;
- problematyka granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej;
- problematyka ziem wcielonych do Rzeszy w 1939 r.;
- geopolityczny układ sił w Europie a relacje polsko-niemieckie;
- relacje pomiędzy myślą zachodnią „Ojczyzny” a formułowaną przez nią orientacją wschodnią;
- kontynuacja myśli zachodniej „Ojczyzny” podjęta przez jej członków po II wojnie światowej.

Główna hipoteza badawcza postawiona przez Autora brzmi: „Większość postulatów politycznych formułowanych przez działaczy »Ojczyzny« w latach 1939-1950 wyływała z myśli zachodniej”. Praca oparta jest na dwóch zasadniczych metodach badawczych: analizie treści i analizie porównawczej. Pierwsza metoda pozwoliła na zrekonstruowanie myśli politycznej „Ojczyzny”. Druga posłużyła do zbadania stopnia

spójności formułowanych koncepcji i do przeanalizowania zagadnienia zastosowania tych koncepcji w praktycznej działalności politycznej „Ojczyzny”.

Praca podzielona została na wstęp, 5 zasadniczych rozdziałów, rozbitych na podrozdziały i punkty oraz zakończenie.

Rozdział I ma omawiać w założeniu polską myśl polityczną okresu międzywojennego. Autor poszerzył jednak praktycznie zakres tego rozdziału. W podrozdziale pierwszym omówił genezę i początki geopolityki jako nauki. Przedstawił tutaj także najważniejsze koncepcje geopolityczne tworzone przed II wojną światową. Natomiast w podrozdziale drugim Szymon Gajewski starał się odpowiedzieć na pytanie czym w istocie jest geopolityka i na czym polega jej specyfika jako dyscypliny naukowej. Dopiero w podrozdziale trzecim Autor podjął zagadnienie podstawowego dylematu polskiej myśli geopolitycznej okresu międzywojennego – położenia naszego kraju pomiędzy Rosją a Niemcami. Został dokonany tutaj przegląd polskich koncepcji geopolitycznych z tego okresu. Najbardziej wyakcentowano poglądy i koncepcje Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego. Jest rzeczą naturalną, że każda praca o geopolityce polskiej XX wieku musi zaczynać się od rozważań na temat koncepcji federacyjnej i inkorporacyjnej. Trzeba podkreślić, że tego rodzaju konstrukcja rozdziału pierwszego jest jak najbardziej uzasadniona i nie budzi żadnych wątpliwości.

Rozdział II omawia historię organizacji „Ojczyzna”, a także jej rolę w konspiracji zachodniej w latach 1939-1945. Rozdział został opracowany bardzo solidnie. Autor, w podrozdziale pierwszym przedstawił najpierw ideową biografię czołowych działaczy organizacji, a następnie przeszedł do opisu okoliczności powstania „Ojczyzny”. Ciekawe, że „Ojczyzna”, określając w kwietniu 1940 r. swoje cele, planowała także udział w walce zbrojnej o niepodległość. Dalej Szymon Gajewski opisał strukturę tej organizacji, formy jej działalności, kierownictwo, rozciągnięcie działalności na Generalną Gubernię, udział w Powstaniu Warszawskim, pozycję w Polskim Państwie Podziemnym itp. W osobnym punkcie omówione zostały także założenia ideowe „Ojczyzny”. Autor podkreślił, że była to „organizacja narodowo-katolicka dążąca do odzyskania przez Polskę niepodległości poprzez zaangażowanie w struktury cywilne Państwa Podziemnego i głosząca program zachodni jako warunek najpełniejszej jej realizacji”. Szymon Gajewski opisując najważniejsze założenia ideowe „Ojczyzny”, zwrócił uwagę na narodowy i katolicki charakter organizacji.

Specyfika „Ojczyzny” wyrażała się w tym, że organizacja ta miała wpływ ideowy, polityczny, organizacyjny i kadrowy na struktury Polskiego Państwa Podziemnego związane z Ziemią Zachodnią. Szymon Gajewski omówił owe struktury i ich związek z „Ojczyzną” w kolejnych fragmentach rozdziału z ogromną precyzją i wnikliwością. Kolejno opisał i przeanalizował działalność: Delegatury Rządu RP dla ziem polskich wcielonych do III Rzeszy w Poznaniu, Biura Zachodniego, Biura Oświatowo-Szkolnego Ziemi Zachodnich, Uniwersytetu Ziemi Zachodnich, Studium Zachodniego, Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy.

W rozdziale III Szymon Gajewski opisał podstawowe założenia myśli zachodniej „Ojczyzny”. Omówił kolejno cztery zagadnienia: genezę i pojęcie myśli zachodniej, pojęcie ziem macierzystych, historyczne znaczenie rzeki Odry i problem granic Polski po I wojnie światowej. Autor starannie przeanalizował szereg opracowań ludzi związanych z „Ojczyzną”, z najbardziej znaczącym i wpływowym historykiem Zygmunt Wojciechowski na czele. Szczególne znaczenie mają rozważania na temat tzw. ziem macierzystych. To określenie stworzył jeszcze przed wojną właśnie Zygmunt Wojciechowski. Szymon Gajewski analizując i zestawiając ze sobą publicystykę dotyczącą owych ziem macierzystych doszedł do wniosku, że „Ojczyzna” uznawała całościowe ich odzyskanie za pierwsze i podstawowe zadanie polityki polskiej. Ciekawe są też rozważania na temat znaczenia rzeki Odry w myśli zachodniej. Szymon Gajewski podkreślił, że terytorialne dziedzictwo pierwszych Piastów miało dla członków „Ojczyzny” bardzo istotne znaczenie. Następujące w kolejnych wiekach odchodzenie od linii Odry było zatracaniem ziem macierzystych, które powinny pozostawać niepodzielne. Rozdział napisany jest w sposób bardzo kompetentny, jasny i klarowny.

Rozdział IV omawia myśl zachodnią „Ojczyzny” w kontekście II wojny światowej. Najpierw w dwóch obszernych fragmentach opisana została problematyka przyszłej polskiej granicy zachodniej. Ciekawe, że jak zauważa Autor jeszcze w 1941 r. Zygmunt Wojciechowski powątpiewał w możliwość objęcia całego Śląska przez państwo polskie wobec silnego zniemczenia zachodnich rejonów tej prowincji. Z czasem jednak i Wojciechowski i inni działacze „Ojczyzny” wyzbyli się wątpliwości. Priorytetowym postulatem staje się granica na Odrze i Nysie Łużyckiej. Ludność niemiecką zamierzano repolonizować, co jednak w końcu uznano za nierealne. Pojawiła się więc koncepcja wysiedleń. W drugiej części rozdziału czwartego Szymon Gajewski omówił koncepcje polityczne „Ojczyzny” i ich praktyczną realizację w odniesieniu do ziem wcielonych przez

Niemców do Rzeszy. Sytuacja ludności polskiej na tym terenie była o wiele gorsza niż w Generalnej Guberni. „Ojczyzna” starała się o to, aby w działalności Polskiego Państwa Podziemnego uwzględnić specyfikę tamtych terenów. Domagała się też odpowiedniego udziału przedstawicieli Ziemi Zachodnich w polskich strukturach podziemnych. „Ojczyzna” zabierała również z głosem w sprawie Volkslisty, apelując do rządu polskiego w Londynie, aby ci Polacy, którzy pod naciskiem przyjęli niemiecką listę narodową nie byli uważani za zdrajców. W rozdziale tym, napisanym w sposób rzetelny i interesujący, Szymon Gajewski sporo miejsca poświęcił książce wydanej przez „Ojczyznę” pt. „Z pierwszej linii frontu”, gdzie opisano realia ziem wcielonych do Rzeszy.

Rozdział V omawia założenia geopolityczne wynikające z myśli zachodniej „Ojczyzny”. W rozdziale tym Autor zamieścił poglądy działaczy „Ojczyzny” na problemy wschodnie i środkowoeuropejskie. W pierwszej części rozdziału omówiona została orientacja i wynikająca z niej działalność polityczna omawianej organizacji w kwestii wschodniej. Szymon Gajewski z wielką precyzją rozwikłał skomplikowany splót poglądów różnych myślicieli związanych z „Ojczyzną” na ten temat. Zwrócił uwagę, że część z nich (np. Zygmunt Wojciechowski, Zdzisław Kaczmarczyk) uważała, że Polska realizowała program wschodni kosztem ziem zachodnich. Ich zdaniem przesunięcie Polski na południowy-wschód wprowadziło ją na drogę ciągłych konfliktów. Jeżeli chodzi jednak o praktyczną działalność polityczną „Ojczyzny” w czasie II wojny światowej, to aż do 1944 r. bezkompromisowo broniła ona przynależności Kresów Wschodnich do Polski. Podkreślano, że Ziemia Wschodnie są naszemu krajowi bezwzględnie potrzebne, chociażby jako „pas ochraniający serce Polski”. Taki pogląd głosił nawet przez pewien czas Zygmunt Wojciechowski. Stosunek „Ojczyzny” do Związku Sowieckiego był niezwykle krytyczny. W publicystyce używano określeń: „barbarzyństwo wschodnie” lub „hordy rosyjsko-mongolskie”. Związaną ze Związkiem Sowieckim Polską Partię Robotniczą określano jako komunistyczną agenturę. Po Powstaniu Warszawskim antysowiecka retoryka „Ojczyzny” zmieniła się. Zaczęto tworzyć koncepcję silnej Polski, która mogłaby w przyszłości bronić Rosji przed Niemcami. Autor mocno podkreśla, że była to koncepcja naiwna. Pod koniec 1944 r. działacze „Ojczyzny” opowiedzieli się za rezygnacją z walki o utrzymanie przedwojennej wschodniej granicy Polski i za oparciem jej o linię Curzona oraz za podjęciem współpracy ze Związkiem Sowieckim w celu oparcia zachodniej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Równocześnie członkowie „Ojczyzny” zaczęli podważać politykę zagraniczną rządu polskiego w Londynie. Jednakże, co mocno

podkreślił Szymon Gajewski, działacze „Ojczyzny” bardzo (i znowu naiwnie) wierzyli, że możliwy będzie układ ze Związkiem Sowieckim, szanujący podmiotowość Polski. Zygmunt Wojciechowski podczas referatów wygłoszonych w Milanówku postulował wręcz konieczność utworzenia rządu przyjaznego Związkowi Sowieckiemu, który mógłby realizować politykę zmierzającą do wytyczenia granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. Opis tej ewolucji „Ojczyzny”, oparty głównie na ówczesnych referatach, dokumentach i materiałach to z pewnością najciekawszy fragment pracy Szymona Gajewskiego.

W dalszej części rozdziału V autor omówił koncepcje „Ojczyzny” wskazujące na Polskę jako na fundament równowagi i pokoju w Europie. Według tych koncepcji Polska odgrywała i będzie odgrywać rolę bufora dla innych krajów przed dominacją niemiecką i niemieckimi koncepcjami „Mitteleupy”. Szymon Gajewski opisał także pojawiające się w kręgu „Ojczyzny” koncepcje unii polsko-czechosłowackiej, a także propozycje utworzenia bloku państw Europy środkowej i południowej.

Rozdział VI zajmuje się kontynuacją myśli zachodniej „Ojczyzny” w pierwszych latach po wojnie (do 1950 r.). Mimo rozwiązania organizacji w lipcu 1945 jej członkowie zaczęli włączać się w system władzy instalowany w Polsce przez komunistów. Owocowało to obejmowaniem wysokich stanowisk w administracji, np. w Ministerstwie Ziem Odzyskanych. Działacze „Ojczyzny” prowadzili też działalność publicystyczną, oświatową, kulturalną, prawniczą itp. Jednak po sfałszowanych wyborach w styczniu 1947 r. nastąpiła ofensywa aparatu Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przeciwko działaczom „Ojczyzny”. Zaczęły się represje i aresztowania, a później procesy na których zapadały wysokie wyroki więzienia. Komuniści zlikwidowali też większość instytucji związanych z Ziemiami Zachodnimi.

W osobnym podrozdziale Szymon Gajewski omówił powstanie i pierwsze lata funkcjonowania „Instytutu Zachodniego”, który, jego zdaniem, „stanowił instytucjonalne przedłużenie [»Ojczyzny«], a na pewno pomost, przez który duża część jej działaczy przechodziła z pracy w konspiracji do jawnej działalności”. Autor sporo miejsca poświęcił też działalności wydawniczej Instytutu. W kolejnym podrozdziale Szymon Gajewski poruszył mało znane zagadnienie, a mianowicie postulaty środowiska „Ojczyzny”, żeby linia graniczna z Niemcami biegła w dolnym odcinku Odry jej lewym brzegiem, pozostawiając całą rzekę w granicach Polski. Postulaty szły także w kierunku przyłączenia całego Zalewu Szczecińskiego i ziem go okalających do Polski.

W kolejnym podrozdziale Szymon Gajewski omówił zagadnienie podstawowych założeń myśli zachodniej po II wojnie światowej. Wszystkie scharakteryzowane wywody w istocie afirmowały przyłączenie Ziemi Zachodnich do Polski, używając różnorodnych, opisanych szeroko przez Autora uzasadnień. W następnym podrozdziale Szymon Gajewski przeanalizował praktyczne aspekty powojennego programu zachodniego. W szczególności sposób opisał publikowane poglądy na temat wysiedlania Niemców, zasiedlania Ziemi Zachodnich Polakami, ich repolonizacji itp. Szymon Gajewski zwrócił uwagę, że środowisko „Ojczyzny”, już wtedy było mocno wyczulone na krzywdę ludności autochtonicznej, traktowanej często jak obywatele II kategorii. Osobny fragment rozdziału poświęcony jest Niemcom w myśli zachodniej. Szymon Gajewski, podkreślił, że środowisko „Ojczyzny” mocno akcentowało potrzebę obrony granicy na Odrze i Nysie. Elementem tej obrony winna być pamięć o niemieckich zbrodniach, które trzeba starannie dokumentować. Publicyści związani z „Ojczyzną” zwracali uwagę na nierozwiązany ciągle problem ukarania zbrodni hitlerowskich, a także na piętno, który odcisnął hitleryzm w myśleniu narodu niemieckiego. Głoszono konieczność reedukacji Niemców, a także pozbawienia ich w trwały sposób możliwości rządzenia swoim państwem.

Wnioski sformułowane przez Szymona Gajewskiego w zakończeniu pracy są niezwykle interesujące. Podkreślił on, że zdaniem działaczy „Ojczyzny” ziemie macierzyste z czasów piastowskich miały fundamentalny wpływ na bezpieczne istnienie Polski. W ich opinii każde cofanie się z linii Odry było zaczynem przyszłych nieszczęść. Stąd postulat zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej miał dla działaczy „Ojczyzny” charakter zasadniczy. Szymon Gajewski słusznie skonstatował, że polityczny program „Ojczyzny” na przełomie 1944 i 1945 roku stawiał ją w wyraźnej opozycji wobec rządu w Londynie i podziemia niepodległościowego. Działacze „Ojczyzny” uważali jednak, że cenę tę warto było zapłacić. Autor podkreślił także fakt, że ludzie związani z „Ojczyzną” stanowili swoistą grupę interesu tych ziem. Szymon Gajewski zauważył również, że działacze tej organizacji uznali, że wydarzenia lat 1944 i 1945 przyniosły realizację zasadniczego zrębu ich programu i wielki sukces dla Polski, która uzyskała bezpieczne granice.

Struktura prac jest przemyślana i nie budzi większych wątpliwości. Zmieniłbym jedynie tytuł rozdziału VI: „Kontynuacja myśli zachodniej w publikacji członków

„Ojczyzny” w pierwszych latach po wojnie (1945-1950)” na nieco inny, szerszy. W treści rozdziału omówiona jest bowiem kontynuacja myśli zachodniej po wojnie nie tylko w publicystyce, ale także w praktycznych działaniach.

Autor imponuje umiejętnościami analizy tekstów, analizy porównawczej, doszukiwania się głębszych kontekstów opisywanych zdarzeń. Szczególne wrażenie robi przedstawianie przy opisie rozmaitych poglądów działaczy „Ojczyzny” głębokiej genezy historycznej (sięgającej czasami średniowiecza) omawianych zjawisk. Szymon Gajewski imponuje też erudycją, swobodnym przytaczaniem w tekście ciekawych opinii historyków, myślicieli, polityków, powoływaniem się na klasyków polskiej myśli politycznej i historiografii. Formułowane wnioski są przemyślane i trafne, oparte na źródłach i bogatej wiedzy ogólnej Autora. Podkreślić trzeba, że w świetle tego wszystkiego hipoteza badawcza Szymona Gajewskiego („Większość postulatów politycznych formułowanych przez działaczy »Ojczyzny« w latach 1939-1950 wyływała z myśli zachodniej”) została w pełni udowodniona.

Otrzymałmy pracę niezmiernie ważną dla historii polskiej myśli politycznej. Poszerza ona znacznie naszą wiedzę w zakresie owej myśli, zwłaszcza z okresu II wojny światowej. Przeciwstawia się także funkcjonującemu do dziś stereotypowi, że to prosowieccy komuniści byli największymi zwolennikami przyłączeni Ziemi Zachodnich do Polski. Pogląd ten był szerzony nieustannie w okresie PRL i był swoistym „mitem legitymizującym” ówczesne reżimy.

Na koniec kilka drobnych pomyłek, których sprostowanie powinno nastąpić w przygotowaniu wersji drukowanej (która niewątpliwie ukaże się):

- s. 199. Dawny adiutant Józefa Piłsudskiego nazywał się Bolesław Wieniawa-Długoszowski, a nie Wieniawa-Długoszewski. 25 września 1939 r. prezydent Ignacy Mościcki nominował go zgodnie z konstytucją kwietniową na prezydenta. Owo „nieprzyjęcie” nominacji dzień później zostało wymuszone przez rząd francuski. Mówiąc szczerze, analizując rzecz od strony prawnej można stwierdzić, że Bolesław Wieniawa-Długoszowski przez dwa dni był prezydentem.
- s. 201. Autor pisze o „Okręgu Halczyńskim” na Śląsku. Tymczasem jego prawidłowa polska nazwa to „Okręg Hulczyński” - od miasta Hulczyn (pol.), Hlučín (czes.). Trzeba by zaznaczyć, że okręg ten został w wyniku Traktatu Wersalskiego przekazany Czechom dnia 4 lutego 1920 r.

- s. 228. Warto może dodać, że pod administrację Prus Wschodnich podlegał okręg białostocki utworzony 22 lipca 1941 r.
- s. 384. Owa wzmiankowana przez Autor „Zatoka Szczecińska” to po prostu Zalew Szczeciński. Lepiej używać tej nazwy.

Reasumując stwierdzić należy, że praca Szymona Gajewskiego jest pracą bardzo dobrą, która w zupełności spełnia wymogi ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym w zakresie pracy doktorskiej.

Równocześnie zgłaszam wniosek o wyróżnienie pracy doktorskiej Szymona Gajewskiego przez Radę Wydziału Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Wojciech Polak